

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 2. – 2022. – С. 6–17
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 2. – 2022. – pp. 6–17
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2022.56.6-17>
hj.chnu.edu.ua

УДК 94:341.24(477:37-11)«971»

© Олександр Филипчук* (Чернівці)

РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ДОГОВІР 971 р: АВТЕНТИЧНИЙ ВІЗАНТІЙСЬКИЙ АКТ ЧИ МІСТИФІКАЦІЯ ЛІТОПИСЦЯ?

Стаття присвячена проблемі автентичності русько-візантійського договору 971 р., який дійшов у слов'янському перекладі у складі «Повісті временних літ». У першій частині детально розглянуто аргументи, висунуті Михайлом Раєвим щодо неавтентичності угоди з русами 971 р. Зокрема, аналізується питання походження синкела Феофіла та можливості його знаходження. Автор доводить, що наявність синкела Феофіла в заголовку угоди не є переконливим свідченням «внесення» цього імені літописцем. Аналізуючи повідомлення Лева Диякона та Іоанна Скілиці про синкела Філотія та, відповідно, Феофіла, архієрея Євхаїти, не можна прийти до надійного висновку щодо їх тотожності із згаданим у договорі 971 р. синкелом Феофілом. Це ж стосується й згадки про Свенельда, ідентифікація котрого із Сфенкелом візантійських джерел також не видається певною і не може слугувати надійним маркером неавтентичності угоди 971 р. У другій частині висвітлюється проблема використання літописцем гаданої візантійської хроніки, у якій він буцімто знайшов більшість інформації про угоду 971 р. Автор визначає, що такої візантійської хроніки не існувало, а усі припущення про використання літописцем хронічки, близької до роботи Скілиці, є помилковими. Також невиправданими є гіпотези навколо використання літописцем хроніки Продовжувача Георгія Амартола з доповненнями, доведеними до кінця XI або першої третини XII ст. Переглядаючи ключові аргументи на користь неавтентичності угоди, автор доводить, що вони є неспроможні, а оригінальність угоди не може бути поставлена під сумнів.

Ключові слова: Русь, Візантія, русько-візантійський договір, Святослав Хоробрий, Іоанн I Цимісхій.

Oleksandr Fylypchuk (Chernivtsi)

THE RUS'-BYZANTINE TREATY OF 971: THE AUTHENTIC BYZANTINE ACT OR THE CHRONICLER'S MYSTIFICATION

Abstract. This contribution attempts to analyze these arguments versus authenticity of document of 971 and presents a survey of the different kind of hypotheses encountered within the recent historiography. The article reveals important details about the some readings of the manuscripts, form and structure of the Rus'-Byzantine treaty of 971. Thus, the issue that arises is the following: (1) identification of the synkellos Theophilos, (2) identification of the Sveneld, (3) the 'construction' of the treaty. The attention is paid to the sources of two Byzantine narratives (the History of Leo the Diacon and a Synopsis of John Skylitzes)

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0001-5185-1743

e-mail: o.fylypchuk@chnu.edu.ua

about the role of synkellos Philotheos / Theophilus in the Byzantine diplomacy, including the agreement with the Rus'. A thorough analysis of the evidence found in the History of Leo the Diacon and a Synopsis of John Skylitzes leads us to conclude that the synkellos Theophilus mentioned in PVL is not identical to synkellos Philotheos / Theophilus. Rejecting the identity of Theophilus from the agreement with the Rus' in PVL with Philoteus/Theophilus it makes unnecessary to search for a 'common source' between PVL and a Synopsis of John Skylitzes or that the chronicler read a certain Byzantine chronicle where he found the archbishop Theophilus. Our rejection of the identity of synkellos Theophilus with Philoteus/Theophilus has methodological advantages, because it allows us not to create unnecessary superstructures or purely hypothetical entities. It also identifies that George Monachus Continuatus's chronicle with addition to 1130 was not a source for the PVL. There is no reason to assume that the author of PVL could use thus 'common source'. Thus, all proposed arguments in favor of the inauthenticity of the treaty 971 in PVL have significant flaws. They create redundant entities such as 'common sources' or a completely imaginary Byzantine chronicle. However, it is not possible to prove the reality of these hypothetical constructions as sources of the PVL. Summarizing presented counterarguments author concludes that the idea surrounding the inauthenticity of the 971 agreement does not find its confirmation. This paper engages with recent discussion on the Rus'-Byzantine treaty of 971 while also contributing to the renewed interest in the reception of the Byzantine documents in the Rus'.

Keywords: Rus', Byzantium, Rus'-Byzantine treaty, Svjatoslav the Glorious, John I Tzimiscēs.

Угода візантійського імператора Іоанна I Цимісхія з руським князем Святославом Хоробрим, яка поклала край майже дворічному бунту недавніх найманців, містить чимало далеких від вирішення проблем і у зв'язку з цим вже традиційно викликає цілий шквал запитань.¹ Незважаючи на тривале історіографічне обговорення, яке, здається, не оминуло жодного слова з цього напрощуд короткого тексту договору, кількість проблем від того не зменшилася, а навпаки – лише зростає.²

Серед них з недавнього часу і до того ж доволі несподівано постало питання про автентичність угоди 971 р., яка вкупі з іншими русько-візантійськими договорами 911 та 944 р. дійшла до нас лише у слов'янському перекладі у складі «Повісті временних літ» (далі – ПВЛ).³ Сумніви щодо оригінальності чи справжності договору Святослава лунали в літературі й раніше. Однак варто визнати: системного характеру цим розрізненням і часто доволі невпорядкованим гадкам зумів надати Михайл Раєв. У кількох своїх роботах дослідник не лише заперечив автентичність угоди 971 р., але й, на відміну від інших скептиків, запропонував доволі детальний сценарій того, як саме і за допомогою якого джерела літописець зумів сконструювати договір князя Святослава з імператорами.⁴ Загалом вчений розвиває свою гіпотезу в кілька етапів. Спершу він імпліцитно припускає, що імена синкела Феофіла та Свенельда, які фігурують в преамбулі угоди 971 р., були «вставкою» (insertion) літописця. Далі, аналізуючи розходження візантійських істориків навколо постаті цього гаданого дипломата, відомого як Філотей, митрополит Євхаїти, в «Історії» Лева Диякона або як Феофіл, архієрей Євхаїти (в «Огляді історії» Іоанна Скілиці), Раєв, урешті-решт, приходять до своєї ключової ідеї, а саме: «метатеза» (metathesis) цього імені в ПВЛ є свідченням «незалежного» використання літописцем «спільного джерела» із візантійським істориком Іоанном Скілицею. Інакше кажучи, ідентичність форм імені Феофіла у ПВЛ та Скілиці (на противагу Леву Диякону), на думку Раєва, веде нас до ідеї використання літописцем певної візантійської хроніки.

Визначаючи цей таємничий візантійський текст то як версію хроніки Продовжувача Георгія Амартола, наратив котрої був доведений до кінця XI ст. чи навіть початку XII ст., то вже більш розмито як текст, близький до роботи Скілиці, Раєв, утім, припускає його доступність для використання літописцем у Києві. Зауважуючи збіги у наративах ПВЛ та Скілиці стосовно умов договору та кампанії Святослава Хороброго в Болгарії, дослідник, насамкінець, приходять до висновку, що літописець міг запозичити з цього «спільного джерела» (дуже близького до праці Скілиці) більшість «умов» договору, а решту створити на основі своєї уяви про минуле. Хоча минуло вже досить часу після появи вказаних праць Раєва, все ж примітно, що поки ніхто не розглянув його серйозні аргументи та здогади на користь «винайдення» угоди літописцем на початку XII ст.⁵

У цій невеликій за обсягом роботі я спробую представити головні контраргументи стосовно того, чому угоду 971 р. не можна вважати містифікацією літописця. Звідси її перша частина присвячена

критиці уявлення про «спільне джерело» між ПВЛ та Скілицею або про гадану візантійську хроніку. Натомість у другій її частині буде показано, що пропонуваній Раєвим сценарій «винайдення» угоди 971 р. не може вважатися вірогідним.

Перейдемо безпосередньо до преамбули угоди 971 р., де й міститься єдина згадка про синкела Феофіла: «равно другаго свѣщаниѧ. бѣ"вшаго при Стославѣ. велицѣмъ князи Русѣмъ. и при Свѣнгельдѣ. писано при Феофилѣ. сенкелѣ. и ко Ивану нарѣчаемому. Цимьскому цѣрю Грѣцкому. в Дерѣстрѣ. мѣца июлиѧ. индикта . ді І». ⁶

У самому ж тексті угоди ані імені імператора Іоанна Цимісіхія, ані Феофіла немає. Надалі в різних літописних списках ім'я цього синкела варіюватиметься від форм «Фефелѣ» (в «Лаврентіївському літописі» ⁷) до «Фиофиле» (в «Радзивилівському літописі» ⁸), але напрочуд важливо, що пізніші переписувачі та копіїсти залишатимуть його без істотних змін. Як впливає із цього короткого заголовка, роль синкела Феофіла можна інтерпретувати по-різному. ⁹ Саме форма «писано при» вказує на те, що синкел Феофіл міг бути безпосереднім писцем цього короткого тексту, відомого як угода з русами 971 р. Або таким чином, що Феофіл був тим візантійським дипломатом, котрий, власне, й записав слова Святослава і навіть взяв клятви з русів після завершення перемовин з ними. Таким чином, написана чи записана синкелом Феофілом в Доростолі угода була представлена імператору, який, зрештою, скріпив її своїми печатами.

Що відомо про цього Феофіла з візантійських джерел? Чи можна його точно ідентифікувати? У літературі, присвяченій русько-візантійському договору 971 р., вже давно були зроблені кілька спроб його знаходження. ¹⁰ Зокрема, Ірен Сорлін, а за нею й інші, прямо ідентифікувала цього синкела Феофіла з Феофілом, архієреєм Євхаїти, відправленого Іоанном Цимісіхієм до печенігів із делікатною місією щодо пропуску ними Святослава та його людей. ¹¹ Примітно те, що Іоанн Скілиця, описуючи посольство до печенігів Феофіла, архієрея Євхаїти, не згадує до цього ієрарха-дипломата ані до літа 971 р., ані після. ¹² Спільність імен і до того ж засвідчена Скілицею активна участь Феофіла, архієрея Євхаїти, в дипломатичних акціях Іоанна Цимісіхія саме влітку 971 р. ¹³ робить їх ідентифікацію надзвичайно привабливою.

Однак з наративу Лева Диякона відомо про Філотея, митрополита Євхаїти. Вперше про нього Лев Диякон згадує в контексті приходу до влади Никифора II Фоки (серпень 963 р.). ¹⁴ Описуючи те, як Никифор Фока відправив свого посланця Філотея до патріарха Поліевкта, Лев Диякон додає про неуспіх місії і ув'язнення цього ієрарха. Наступного разу і, зрештою, останнього, Лев Диякон писав про Філотея, митрополита Євхаїти, у п'ятій книзі своєї праці, де знову вказав на його дипломатичну роль в час Никифора II Фоки. За словами Лева Диякона, у 969 р. проєдр Філотей разом з патрикієм Никифором Еротиком були відправлені імператором до болгар, де мали залагодити незгоду, яка виникала в результаті інспірованої Никифором II Фокою інвазії русів Святослава на Болгарію. ¹⁵ Це остання згадка про Філотея, котрого свого часу Стівен Рансімен, а за ним й інші також пов'язували з синкелом Феофілом. ¹⁶

Близькість імен та дипломатична активність Філотея незадовго до 971 р. давали для цього серйозні підстави. Ба більше, вже невдовзі були знайдені та опубліковані кілька печатей цього ієрарха. Так, Віталієн Лоран опублікував печать Філотея, де містилася коротка легенда: Φιλοθέῳ μητροπολίτη Εὐχαΐτων. ¹⁷ Ще один екземпляр цього ж типу печаті Філотея представлений нині в каталозі печатей Думбартон Оакс. ¹⁸ Натомість другий тип печатей Філотея має більш поширену легенду: Φιλοθέῳ μητροπολίτη Εὐχαΐτων καὶ συγκελλῳ. ¹⁹ Примітно, що цей же тип печаті Філотея був знайдений на території Болгарії та опублікований Іваном Йордановим у кількох його працях. ²⁰ Відповідно до легенди печаті, Філотей носить титул синкела. На думку Лорана, саме таким чином Філотей, митрополит Євхаїти, вирішив на своїх печатах вирізнити себе як посла імператора Никифора II. ²¹ У зв'язку з цим Лоран припускав, що титул синкела Філотей отримав наприкінці своєї дипломатичної кар'єри. Позаяк екземпляр другого типу печаті Філотея був знайдений саме у Доростолі, то Іван Йорданов датував другий тип печаті 971 р. ²² Отже, допускалося, що Філотей отримав титул синкела незадовго до укладання угоди з русами 971 р.

Залишаючи поки на боці печаті Філотея, перейдемо до ключових питань, а саме: чи Філотей та Феофіл – одна й та ж особа? Чи йдеться про двох різних ієрархів? Розглядаючи першу вірогідність, варто пояснити, яким чином відбувся «метатезис» Філотея в Феофіла у творі Скілиці та ПВЛ. У такому разі, чи варто обов'язково припускати (як це робить Раєв), що цей «метатезис» мав спільне

коріння для Скілиці та ПВЛ? Чи не було би обережніше допустити, що таке «перетворення» Філотей у Феофіла мало незалежний вигляд як у випадку Скілиці, так і особливо у ПВЛ?

Показово, що на тлі таких складнощів у літературі зазвичай обмежувалися лише простою констатацією того, що Філотей варто ідентифікувати з Феофілом.²³ Натомість Раєв припускає, що «метатезис» імен існував чи то у «спільному джерелі» між Скілицею та ПВЛ, чи то читався у хроніці, близькій до Скілиці, яку використовував літописець. Утім, чи можливо обійтися без цих складних припущень? Зрештою, сама близькість імен Філотей та Феофіл могла вести до конфузу. Чи стався цей конфуз вже із Скілицею? Нині можна не сумніватися, що Скілиця, поруч з іншими своїми джерелами, читав також й «Історію» Лева Диякона.²⁴ Як недавно показала Ейрене Клапиду, Скілиця не лише читав, але й дуже активно використовував текст Лева Диякона.²⁵ Звідси традиційне уявлення про «спільне джерело» між текстами Лева Диякона та Скілиці має бути скориговане. Тим «спільним джерелом» у багатьох випадках для Скілиці й була «Історія» Лева Диякона, яку, щоправда, він доповнював із джерел, які достеменно встановити не можна.²⁶

Повертаючись до Філотей/Феофіла [PmbZ 26636], примітно те, що Лев Диякон, попри детальний опис війни з русами і особливо її завершального етапу (літа 971 р.), не згадує Феофіла у контексті цих подій. Натомість Скілиця, будучи уважним читачем «Історії» Лева Диякона, нічого не повідомляє про Філотей. Показово, що він не включає до свого тексту як згадки про Філотей під час приходу Никифора до влади, так і його участь у посольстві до болгар у 969 р. Отже, повідомлення Лева Диякона та Скілиці не суперечать один одному і до того ж доволі гармонійно визначають дипломатичну активність Філотей/Феофіла від 963 по 971 р. На цьому тлі автори PmbZ вважають їх тотожність дуже ймовірною.²⁷

Однак певні питання щодо цієї ідентифікації все ж залишаються. Поглянемо й на іншу можливість, а саме: Філотей та Феофіл – не одна й та ж особа. Перш за все, часто близькість імен веде до монопросопографії. У випадку з Феофілом автори PmbZ імпліцитно вважають, що саме Філотей було «нормалізоване ім'я» (Name normalisiert).²⁸ У такому разі як пояснити те, що Скілиця не розпізнав це «нормалізоване ім'я»? Чи не міг Феофіл прийти на зміну Філотей? Таку можливість не варто одразу ж відкидати. Можна було би припускати, що Філотей помер у 969 р. чи навіть у 970 р. Досить довга кар'єра Філотей могла би до певної міри свідчити на користь цього припущення. Зокрема, вперше про Філотей відомо як про адресата одного з листів Феодора, митрополита Нікеї.²⁹ На жаль, цей лист не можна точно датувати, однак його загальна хронологія не виходить за межі 945-956 рр.³⁰ Якщо Філотей і Феофіл не одна й та ж особа, то, очевидно, можна припускати те, що Феофіл, прямо названий Скілицею архієреєм Євхаїти, посів митрополичу катедру одразу ж після смерті Філотей.

Однак наскільки це припущення вірогідне? На жаль, інформації про митрополитів Євхаїти зовсім мало для другої половини X ст. Фактично після Філотей/Феофіла маємо звістку лише про митрополита Симеона [PmbZ 27516], котрий, як випливає з одного з листів Никифора Урана, посідав катедру у 996 р.³¹ Дуже ймовірно, що Симеон був митрополитом Євхаїти вже певний час, бо незадовго після 996 р. його змінив Михаїл [PmbZ 25269].³² Останній, вочевидь, з-поміж усіх митрополитів Євхаїти найдовше зберігав свою катедру. Так, Михаїл, схоже, був митрополитом Євхаїти аж до часу правління Романа III.³³

Поруч із цим також опубліковано кілька печатей ієрархів Євхаїти. Якщо печат митрополита Філарета можна віднести до середини X ст. (мабуть, саме Філарета [PmbZ 26584] необхідно вважати попередником Філотей)³⁴, то більш проблемною є печат Мануїла [PmbZ 24882], митрополита Євхаїти, датована Паулем Шпеком, утім, доволі широко (X ст.).³⁵ Позаяк Філотей став митрополитом явно до 963 р. (цілком можливо, що це сталося навіть у 950-х рр.), то доводилося би припускати, що він посідав свою катедру більше двадцяти років. Звичайно у такій тривалості немає нічого особливого. Проте дещо насторожує надто велика дистанція між Філотеем та Симеоном. На цьому проміжку знайшлося би місце й Феофілу і навіть Мануїлу, якщо, звичайно, вважати, що Симеон був митрополитом не тих же двадцять років, а набагато менше.

Підсумовуючи хронологію митрополитів Євхаїти, відзначимо, що вона не виключає того, що Філотей та Феофіл – не одна й та ж особа. Однак проблеми на цьому не завершуються. Якщо «історичність» Феофіла підкріплено й печатами, то як бути з очевидною вже нині відсутністю печатей Феофіла? На тлі знахідок печатей інших ієрархів Євхаїти цей важливий нюанс повинен особливо

насторожувати. Шість печатей Феофіла добре відображають його дипломатичну активність. Чому ж тоді відсутні печаті Феофіла, коли останній також був посланцем Іоанна Цимісхія до печенігів? За браком печатей Феофіла, його тотожність з Філотеем набуває додаткової сили. Все ж складно уявити двох різних ієрархів, митрополитів Євхаїти і, водночас, дипломатів імператора, які діють практично в один і той же час. Проте місце для сумнівів все ж є.

Нам залишилося поглянути й на останню з перелічених можливостей: синкел Феофіл з преамбули угоди 971 р. не тотожний Філотеем/Феофілу. Останнє видається засадниче несподіваним, бо цього разу доводиться припускати, що в липні 971 р. біля Доростолу поруч з Іоанном Цимісхієм перебували як синкел Феофіл, так і Феофіл, архієрей Євхаїти. У цьому контексті важливо, що прямо зазначений в угоді 971 р. титул синкел – не обов'язково веде до наявності у Феофіла певної катедри. Хоча варто визнати – саме з X ст. титул синкел дуже часто фігурує на печатках митрополитів, все ж були окремі представники високого кліру, які отримували цей титул. Серед них траплялися й ті, хто займали доволі скромне місце як серед патріаршого кліру, так і серед тих дияконів, котрі зазвичай супроводжували імператора у походах.³⁶ Печаті кількох власників цього титулу, але не митрополитів і навіть не єпископів, дійшли до нас.³⁷

У випадку угоди з русами, варто ще раз перечитати слова преамбули, з якої, здається, не обов'язково відчитувати аж надто високий статус Феофіла. Окреслюючи роль останнього в укладенні угоди, чи не звелася вона до лише функцій писця? Інакше кажучи, Феофіл міг бути тим візантійським писцем, хто написав чи переписав цей короткий текст. Здається, у саме такий дещо скромній ролі Феофіла ще не розглядали в літературі. Мабуть, згадку про нього в угоді 971 р. варто зіставити з іншим місцем русько-візантійського договору 911 р., де якраз і згадано ім'я писця: «Ивановомъ написание^м. на двою харотью цѣра вашого».³⁸ Попри очевидні відмінності між ними (розміщення згадок про писця в договорі 911 р. міститься наприкінці документа, коли в угоді 971 р. – у скопійованому заголовку), все ж спостерігаємо й певну лексичну та структурну близькість. У такому разі функції цього писця навряд чи виходили за межі канцелярії імператора. А сам Феофіл, таким чином, мало надається для ототожнення із Феофілом, архієреєм Євхаїти, згаданим Скілицею.

Як можна бачити, виведення Феофіла з-поміж цього трикутника ідентифікацій дозволяє, по-перше, уникнути методологічної пастки монопросопографії. По-друге, відкидання тотожності Феофіла з угоди 971 р. з Філотеем/Феофілом робить зайвим пошук «спільного джерела» між ПВЛ та Скілицею або, натомість, припускати, як це робить Раєв, що літописець читав певну візантійську хроніку, де й знайшов архієрея Феофіла. Відкидання нами тотожності синкела Феофіла з Філотеем/Феофілом має свої, насамперед методологічні переваги, бо дозволяє не створювати зайвих надбудов чи суто гіпотетичних сутностей.

Одна із цих конструкцій, запропонована Раєвим, є візантійська хроніка, з якої, на думку дослідника, літописець почерпнув інформацію для «створення» ним договору 971 р. Тут час повернутися до головного постулату Раєва, а саме: знаходження літописцем у цьому візантійському тексті імені синкела Феофіла. Якщо, вслід за Раєвим, все ж таки припустити доступність цієї хроніки, близької до Скілиці, для автора ПВЛ, то чи зумів би літописець, навіть у такому випадку, відшукати в ній ім'я Феофіла?

У своєму наративі завершення війни з русами Скілиця згадує посольство Феофіла, архієрея Євхаїти, до печенігів, але ніде не зауважує його титул синкела.³⁹ Не зайве нагадати, що Лев Диякон називав Філотея проедром, однак також не вказував на його титул синкела (очевидний з його пізніших печатей).⁴⁰ У такому разі доводилося би вважати, що літописець, знайшовши звістку про Феофіла, архієрея Євхаїти, додав титул синкел на власний розсуд. Можна було би припускати, що тут літописець спирався на відому йому усталену традицію, коли митрополит володів титулом синкела. Однак чи знав він хоча б щось про цю традицію? З-поміж усіх руських митрополитів, печаті котрих дійшли до нас, лише митрополит Георгій величав себе титулом синкела.⁴¹ Схоже, для літописця це не було відомо, хоча він і залишив невеликий запис у ПВЛ про цього митрополита.⁴² Поруч з цим, додавання титулу синкел у випадку «винайдення» договору літописцем взагалі не знаходить жодного пояснення. Для чого в такому разі взагалі літописець ввів синкела Феофіла в преамбулу договору? Попередні русько-візантійські угоди не могли слугувати для нього моделлю в цьому безпосередньому випадку. У преамбулі цих угод не йшлося ані про місце укладання договору, ані про особу, яка могла написати чи переписати текст.⁴³ Звідси «знаходження» літописцем Феофіла не

може слугувати ключовим аргументом на користь того, що літописець читав візантійську хроніку, близьку до Скілиці.

Перш ніж перейти до інших «запозичень» з цієї хроніки, з яких, на думку Раєва, літописець зіткнувся з текстом угоди 971 р., поглянемо далі, як саме дослідник уявляє собі цей візантійський текст. Окреслюючи у першій своїй роботі «спільне джерело», Раєв припускав, що мова має йти про роботу продовжувача хроніки Георгія Амартола. Як вже показав Штефан Вальгрен у своєму виданні хроніки Симеона Логофета, є кілька рукописів, у яких наратив продовжувача хроніки Георгія Амартола доведений аж до першої третини XII ст.⁴⁴ Хоча досі ця версія хроніки з пізніми доповненнями не є належно опублікованою⁴⁵, але навіть на основі окремих її видань можна бути впевненим, що в основі цієї пізньої парафрази лежать тексти, створені ближче до середини XII ст. Для прикладу, наратив хроніки продовжувача Георгія Амартола, доведений у рукопису (Benaki-Museum, 131) аж до правління Іоанна II Комніна (1144 р.), ґрунтується загалом на роботі Іоанна Зонари.⁴⁶ Це ж стосується й інших рукописів цієї версії, які не доходять аж до такого пізнього часу і обриваються на 1090-х рр. Останнє веде нас до висновку, що версія хроніки продовжувача Георгія Амартола з доповненнями представляє доволі пізній етап парафрази цього тексту та, ймовірно, постала не раніше середини XII ст. У будь-якому разі, ця версія не включає в себе «спільного джерела» чи просто уривків із Скілиці.

З одного боку, Раєв припускає, що літописець користувався слов'янським перекладом цього рукопису хроніки Георгія Амартола.⁴⁷ З іншого, додає, що ймовірно з допомогою іншого київського монаха, він міг читати грецький текст цієї візантійської хроніки, яку буцімто привезли до Києва на початку XII ст.⁴⁸ Щодо останнього припущення, то, на жаль, нічого не переконує в тому, що літописець читав грецькою і тим більше міг використовувати грецькі рукописи. Навпаки, якраз все, що відомо про манеру його роботи над своїми джерелами, свідчить про використання ним візантійських хронік винятково у перекладі.⁴⁹ Як вже давно встановлено, слов'янський переклад хроніки Георгія Амартола (наратив котрого завершувався на 948 р.) був одним із найважливіших джерел літописця для створення ПВЛ.⁵⁰ Хоча у літературі довго дискутували над тим, у якій формі цей текст був доступний для літописця, все ж немає підстав нині сумніватися у тому, що автор ПВЛ використовував цю хроніку іманентно, а не в складі різних історичних компіляцій (як це часто і невинувато вважали раніше).⁵¹ На думку Раєва, літописець використовував тут саме версію хроніки Георгія Амартола з доповненнями.⁵² Однак прийняти це припущення напрочуд складно. Перш за все, через те, що немає слов'янського перекладу саме цих пізніх версій хроніки Георгія Амартола.⁵³ Ба більше, з-поміж дуже багатой рукописної історії побутування слов'янського перекладу хроніки Георгія Амартола на Русі немає навіть тих версій хроніки, які доходили до кінця XI ст.⁵⁴ Нічого не вказує на якісь сліди цієї версії хроніки Георгія Амартола з доповненнями на Русі. З огляду на досить пізнє датування цих списків і водночас компілятивний характер цих доповнень (на основі твору Зонари), їх використання літописцем не видається ймовірним.

Натомість у іншій роботі Раєв характеризує цю хроніку вже більш розмито як близьку до Скілиці або навіть текст самого Скілиці. У літературі час від часу вже припускали можливість використання літописцем роботи Скілиці у різних формах, однак ці міркування не були підкріплені жодними аргументами. Хоча робота Скілиці дуже рано вийшла за межі Константинополя⁵⁵, все ж немає навіть побіжних свідчень того, що одна із копій візантійського історика могла потрапити на Русь. На відміну від хроніки Георгія Амартола, роботу Скілиці не перекладали на слов'янську. Цього не станеться навіть у післямонгольський час, коли саме тоді у свою чергу побачить світ слов'янський переклад хроніки Іоанна Зонари, нехай і в скороченому вигляді.⁵⁶ У випадку роботи Скілиці, Раєв обережно припускає, що літописець міг знати уривки або частину його праці. Однак для цього теж немає жодних підстав. Зрештою, сам згодом щодо фрагментів Скілиці також потребує корекції. Зокрема, виокремлення з роботи Скілиці деяких частин, як свідчить рукописна традиція, належить вже пізнішому часу, починаючи від XIII ст.⁵⁷ До того подібні маніпуляції з текстом Скілиці не є відомі.

Попри брак рукописних свідчень та загалом сліду використання цих візантійських текстів на Русі, згодом Раєва має й ширшу методологічну хибу. Як добре відомо, літописець у своєму наративі щедро запозичував звістки про Русь із слов'янського перекладу хроніки Георгія Амартола.⁵⁸

Показово, що його обізнаність із візантійськими згадками завершується одночасно із викладом хроніки Георгія Амартола. Якраз після 945 р. із зникненням свого ключового джерела, літописець мав дуже істотний брак інформації про візантійські контакти руських князів. Доволі гостро цей брак свідчень виглядає щодо поїздки княгині Ольги до Константинополя або ж навіть хрещення Володимира Великого.⁵⁹ Парадоксально, але зовсім не краще виглядала ситуація із війнами Святослава Хороброго. Наприклад, літописець не знає, чому і для чого Святослав прибув до Болгарії. Його опис війн, включаючи й битву під Доростолом, сповнений відвертих непорозумінь. Ба більше, літописець вважав, що саме імператор сидів в Доростолі, а Святослав штурмував це місто.⁶⁰ Схоже, навіть питання, хто саме був той візантійський імператор, з яким воював Святослав, становило для нього відчутну проблему. У зв'язку з цим виникає фундаментальне питання: чому ж, маючи доступ (якщо слідувати ідеї Раєва) до візантійського тексту, близького до Скілиці, літописець так мало ним скористався? Знаючи його манеру роботи із «руськими» звітками хроніки Георгія Амартола, які він майже буквально переписував до свого тексту, такий підхід видається зовсім неймовірним. Виходячи з ідеї Раєва, літописець прямо почерпнув з цієї хроніки лише звістку про Феофіла, а також, головне, відшукав відомості про угоду з русами. Все інше, насамперед дуже детальний наратив Скілиці про війну з русами, за винятком промови Святослава Хороброго, він чомусь відкинув. На жаль, відповідь напрошується тут цілком протилежна, а саме: літописець не мав жодних візантійських свідчень після 946 р. Таким чином, він не міг використовувати ані роботу Скілиці, ані візантійську хронічку, близьку до неї.

На думку Раєва, літописець створив угоду 971 р. за допомогою так би мовити внутрішніх ресурсів та візантійської хроніки. Зокрема, ім'я Свенельда дослідник також вважає «вставкою», зробленою для «балансу».⁶¹ Хоча складно зрозуміти, для чого літописцю був необхідний цей «баланс», все ж допустимо, що літописець додав Свенельда на противагу Феофілу. Згідно з припущенням Раєва, основою для цієї «вставки» для літописця слугували ним же складені пасажі про вагомий роль Свенельда серед русів. Ба більше, на його думку, Свенельда взагалі не існувало, а його «віртуальний» образ був зітканий літописцем з різних «казкових» історій.⁶²

Важко погодитися із цими вкрай гіперкритичними спостереженнями. Хіба виконання Свенельдом ролі доброго радника Святослава в останньому епізоді має слугувати аргументом на користь віртуальності його особи? Не бачимо жодних причин того, аби літописець вигадував його ім'я щоразу: для данини древлян Ігорю, кампанії Ольги проти древлян, війн Святослава Хороброго і, врешті-решт, конфлікту Люта, сина Свенельда з князем Олегом).⁶³ Навпаки, навіть сама форма його, яка дійшла до нас, свідчить про давність цих історій, акумульованих пізніше літописцем. У випадку з Свенельдом, Раєв, здається, не використав усі ресурси свого другого джерела – гаданої візантійської хроніки. Зокрема, Лев Диякон писав про стратега Сфенкела (Σφέγκελος), який в ієрархії армії русів займав третє місце після Святослава та Ікмора.⁶⁴ Натомість Скілиця знав його як Сфанкела (Σφάγγελος) і надав йому вже друге місце в цій же ієрархії влади русів.⁶⁵ Роль Сфенкела/Сфанкела у війні з візантійцями була непересічною. Саме він командував військом русів у Преславі, але після відчутної поразки там змушений був втікати до Святослава в Доростол. Згідно з Левом Дияконом, «величезний і хоробрий» Сфенкел загинув у битві під Доростолом.⁶⁶ Аналогічно, Скілиця відзначав, що Сфенкел бився з великою відвагою, але був убитий одним візантійським воїном.⁶⁷ Виходячи з гіпотези Раєва, окрім Феофіла, в цій хроніці, близькій до Скілиці, літописець міг розпізнати у Сфанкелі також і Свенельда. Парадоксально, але «впізнання» Свенельда літописцем могло би становити дуже вагомий аргумент для ідеї «винайдення» тексту угоди 971 р. Якщо Свенельд/Сфанкел загинув у червні-липні 971 р., то чому його ім'я згадується в угоді?

Відзначимо, що цей аргумент дійсний і без наполягання на використанні літописцем візантійського тексту. «Внесення» імені Свенельда до угоди могло би пояснюватись якраз тим, що літописець нічого не знав про його смерть, бо не читав і не мав доступу до візантійської хроніки.

А проте ідентифікація Свенельда зі Сфенкелом не завжди вела дослідників до скепсису щодо угоди 971 р. Зокрема, ті з вчених, хто приймали їх тотожність, все ж припускали, що Лев Диякон і вслід за ним Скілиця помилилися, коли писали, власне, про смерть Сфенкела/Сфанкела під Доростолом. А інші, зазвичай, відкидали цю ідентифікацію, не без підстав вважаючи, що близькість імен не може свідчити напевно про тотожність Свенельда із Сфенкелом/Сфанкелом. Здається, лише Готфрід Шрамм, приймаючи ідентифікацію Сфенкела із Свенельдом, не вбачав суперечності в

появі його імені у тексті угоди 971 р.⁶⁸ Проте доволі складно було би допускати тут помилку як з боку Лева Диякона, так і Скілиці. За словами Лева Диякона, загибель Сфанкела спричинила сум'яття серед русів і, мабуть, стала одним із поворотних моментів у битві під Доростолом.⁶⁹ Куди більш ймовірне те, що стосовно Свенельда і Сфанкела знову потрапляємо у пастку монопросопографії. Враховуючи кількість композитів для скандинавського імені Сфанкел⁷⁰, ідентифікація його саме як Свенельда не видається вже такою ж переконливою. Сприймаючи договір з русами 971 р. як автентичний, все ж, як бачимо, можна обійтися без припущення про внесення імен Феофіла та Свенельда до його тексту.

Звернімося далі до умов договору. Якщо вірити в неавтентичність угоди, то яким чином літописцю вдалося їх «реконструювати»? Слідуючи міркуванням Раєва, у нагоді літописцю знову стала ця ж візантійська хроніка, близька до Скілиці, з якої він дізнався насамперед про місце укладання угоди та її зміст. Однак звернення до Скілиці, який, на відміну від Лева Диякона, подає умови угоди більш детально, показує, що особливого співпадіння між ними немає.⁷¹ За винятком умови про те, що Святослав зобов'язується далі бути серед «союзників і друзів», усі інші пункти угоди за Скілицею не знаходять аналогій в тексті договору. Наприклад, Скілиця писав про гарантії повернення русів додому. Через це тема повернення русів була предметом подальшої зустрічі між Іоанном Цимісхієм та Святославом. Також Скілиця відзначав, що згідно з узгодженими умовами, руси можуть приходити на територію візантійців для торгівлі.⁷² У цьому контексті дуже показовим є те, що договір 971 р. навіть не згадує про торгівлю як таку. Далі Скілиця стверджує, що після ратифікації угоди Святослав забажав зустрічі з імператором.⁷³

Аналізуючи викладені Скілицею умови угоди, бачимо, що вони дуже мало узгоджуються із тим текстом, який дійшов до нас у складі ПВЛ. Як це можна пояснити? Пишучи свою роботу наприкінці XI ст., Скілиця, як вже згадувалося раніше, окрім «Історії» Лева Диякона, скористався й іншими джерелами, вигляд та форма котрих викликала немало дискусій в літературі.⁷⁴ Не зупиняючись тут на цих бурхливих обговореннях, відзначимо лише, що відсутність у Лева Диякона більшості умов договору переконливо свідчить про наступне: Скілиця відшукав їх в іншому своєму джерелі або певну частину додав сам на підставі власних суджень. Наприклад, умова про торгівлю цілком можливо була додана Скілицею на основі його ж міркувань про причини конфлікту з русами в 1043 р.⁷⁵ У світлі манери роботи Скілиці над його джерелами напрочуд сумнівно виглядає безпосереднє його знайомство з текстом ратифікованої угоди в Доростолі. Зіставлення перелічених умов угоди в Огляді історії з текстом договору в ПВЛ з усією очевидністю показує, що більшість умов залишилися невідомими для Скілиці. На цьому тлі складно припускати, що Скілиця мав доступ або читав, власне, сам текст угоди, про яку він згадував у своїй праці. Очевидно, більшість цих пунктів чітко відображали хід перемовин та бажання двох сторін. Схоже, вони могли бути в тому іншому джерелі, яке використав Скілиця поряд з «Історією» Лева Диякона. Немає підстав припускати, що літописець у свою чергу міг скористатися цим «спільним джерелом». Підсумовуючи викладені нами контраргументи, приходимо до висновку, що ідея навколо неавтентичності угоди 971 р. не знаходить свого підтвердження. Попри справді неоковірність формулювань окремих її умов, своєрідної форми та малозрозумілої лексики, сумнівів як таких щодо неоригінальності цього тексту, який дійшов до нас у слов'янському перекладі у складі ПВЛ, все ж недостатньо. Як бачимо, усі пропонувані аргументи на користь неавтентичності угоди мають істотні вади. Перш за все, вони творять зайві сутності, як-от «спільні джерела» або зовсім уявну візантійську хроніку. Утім, довести реальність цих гіпотетичних конструктів як джерел літописця на сьогодні не є можливим.

¹ * Стаття написана в межах виконуваного мною проекту «Русько-візантійські договори X ст.: тексти, контексти, дипломатія». Я вдячний усім учасникам семінару (28 липня 2022 р.) центру вивчення Київської Русі (Інститут історії України НАН України) за можливість обговорити ключові аспекти цієї роботи.

З-поміж нових праць, присвячених русько-візантійському договору 971 р., див. J. Malingoudi, *Ausführungen zu einigen Rechtsbestimmungen der russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds*, in: «Byzantinoslavica», 2005, Vol. 63, pp. 67–102; С. Кистерев, *Русско-греческие переговоры 971 г.* [Rus'-Greek negotiations in 971], in: «Очерки феодальной России», 2009, т. 13, с. 3–64, де й детальна бібліографія; S. Franklin, *Writing, Society and Culture in*

Early Rus, c. 950–1300, Cambridge, 2002, pp. 164–66; А. Толочко, *Очерки начальной Руси* [Essays on early Rus'], Київ, 2015, с. 49–59. Бібліографія робіт про договори до 2013 р. зібрана у моїй роботі, О. Филиппчук, *Studia Byzantino-Rossica*, Чернівці, 2013, с. 219–228.

² А. Введенский, *Договоры Руси с греками X в.: клятва Святослава Игоревича. Проблемы интерпретации выражения «koloti jako zoloto»* [Rus'-Byzantine Treaties of the 10th century: problems of interpretation of the expression «koloti jako zoloto»], in: «Труды отдела древнерусской литературы», 2006, т. LVII, pp. 916–926; А. Роменский, *Клятва на золоте в договоре Святослава с Иоанном Цимисхием* [The oath on gold in the treaty between Svjatoslav and John Tzimiscēs], in: «Ruthenica», 2016 т. 13, с. 142–149.

³ *Лаврентьевская летопись* [Laurentian Chronicle], in: Полное собрание русских летописей, Москва, 2001, Т.1, стб. 72–73; *Ипатьевская летопись* [Hypatian Chronicle], in: Полное собрание русских летописей, Москва, 2001, Т.2, стб. 60; *The Povēst' vremennykh lēt: An Interlinear Collation and Paradosis*, ed. D. Ostrowski, 3 vols., Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. X/1-3, Cambridge Mass., 2003, Vol. 1., pp. 501–509.

⁴ М. Raev, *The Russian-Byzantine treaty of 971: Theophilos and Sveneld*, in: *Revue des études byzantines*, 2006–2007, Vol. 64–65, pp. 329–340; idem, *The Russian-Byzantine Treaty of 971: Texts and Contexts*, in: «Годишник на Софийския университет. Център за славяно-византийски проучвания “Проф Иван Дуйчев”», 2017, Vol. 99, pp. 113–128.

⁵ А. Толочко, *Очерки начальной Руси* [Essays on early Rus'], с. 55, n. 61.

⁶ *Ипатьевская летопись* [Hypatian Chronicle], стб. 60.

⁷ *Лаврентьевская летопись* [Laurentian Chronicle], стб. 72.

⁸ *The Povēst' vremennykh lēt: An Interlinear Collation and Paradosis*, ed. D. Ostrowski, Vol. 1., p. 502.

⁹ Стосовно титулу синкел див. V. Grumel, *Titulature de Métropolités Byzantins. I. Les métropolités syncelles*, in: «Études byzantines», 1945, t.3, pp. 92–114; N. Oikonomides, *Les listes de prestance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris, 1972, p. 308.

¹⁰ F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des ostromischen Reiches von 565–1453. I, Regesten von 565–1025*, Munich, Berlin 1924, p. 89; S. Mikucki, *Études sur la diplomatie russe la plus ancienne (I)*, in: «Bulletin international de l'Académie polonaise des sciences et des lettres», Cracovie, 1953, t. 7. p. 34.

¹¹ I. Sorlin, *Les traites de Byzance avec la Russie au Xe siècle (II)*, in: «Cahiers du monde russe et soviétique», 1961, t. 2, p. 470.

¹² Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin, New York, 1973, p. 310.49-50: ἀπελήρου δὲ τὴν πρεσβείαν Θεόφιλος ὁ τῶν Εὐχαΐτων ἀρχιερεὺς.

¹³ Щодо візантійського посольства до печенігів, то Скілиця прямо вказує на його нагальність (Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, pp. 309–310). Очевидно, Іоанн Цимісхій не зволікав із виконанням прохання Святослава і відправив Феофіла наприкінці липня 971 р. до печенігів.

¹⁴ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, Bonn, 1828, pp. 44.22–45.15.

¹⁵ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, pp. 79.9–80.7.

¹⁶ S. Runciman, *The First Bulgarian Empire*, London, 1930, p. 214.

¹⁷ V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, Paris, 1963, Vol. V/1, №. 766.

¹⁸ *DO Seals* 4, no. 16.6 (<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1951.31.5.2610>). Інший екземпляр цього типу печаті Філотей див. J-C. Cheynet, C. Morisson, W. Seibt, *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris 1991, №. 248.

¹⁹ *DO Seals* 4, no. 16.7 (<https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.5270/view>); V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, Paris, 1963, Vol. V/3, №. 1782.

²⁰ I. Jordanov, *Pečat na Filotei, sinkel i mitropolit na Evhaita, rākovoditel na diplomatičeski misii v Bālgarija*, in: «Prinosi kām bālgarskata arheologija», Sofia, 1992, t. 1, pp. 120–125; idem, *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria*, Sofia, 2006, Vol. I. № 30.1, Vol. III, № 1718.

²¹ V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, Vol. V/1, №. 766.

²² I. Jordanov, *Pečat na Filotei, sinkel i mitropolit na Evhaita, rākovoditel na diplomatičeski misii v Bālgarija*, pp. 120–125; idem, *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria*, Vol. I. № 30.1, Vol. III, № 1718.

²³ А. Сахаров, *Дипломатия Святослава* [Diplomacy of Svjatoslav], Москва, 1982, с. 188.

²⁴ Про джерела роботи Скілиці див. М. Сюзюмов, *Об источниках Льва Диакона и Скилицы* [On the sources of Leo the Diacon and John Scylitzes], in: «Византийское обозрение (Revue Byzantine)», 1916, т. 2, вып.1, с. 106–166; A. Kaldellis, *The original source for Tzimiskēs' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda*, in: «Byzantine and Modern Greek Studies», 2013, Vol. 37/1, pp. 35–52.

²⁵ E. Kiapidou, *Ἡ Σύνοψη Ἱστοριῶν τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη καὶ οἱ πηγές της (811–1057). Συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία κατὰ τὸν ΙΑ' αἰῶνα*, Athenes, 2010, pp. 103–111.

- ²⁶ A. Kaldellis, The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda, pp. 35–52.
- ²⁷ *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*. Zweite Abteilung (867–1025), ed. R.-J. Lilie, Berlin, Boston, 2013, Vol. 6. Користуюся тут варіантом бази «Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Online» (<https://www.degruyter.com/database/PMBZ/entry/PMBZ28790/html>).
- ²⁸ [PmbZ 26636] *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*. Zweite Abteilung (867–1025), ed. R.-J. Lilie, Berlin, Boston, 2013, Vol. 6. («Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit Online» (<https://www.degruyter.com/database/PMBZ/entry/PMBZ28790/html>)).
- ²⁹ J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*. (Archives de L'Orient Chretien) Paris, 1960, p. 274.
- ³⁰ J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, p. 301.
- ³¹ J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, p. 238.
- ³² [PmbZ 25269] *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*. Zweite Abteilung (867–1025), ed. R.-J. Lilie, Berlin, Boston, 2013 (<https://www.degruyter.com/database/PMBZ/entry/PMBZ27423/html>).
- ³³ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, p. 375.58-6.
- ³⁴ V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, Paris, 1963, Vol. V, № 764.
- ³⁵ P. Speck, *Byzantinische Bleisiegel in Berlin*, Bonn, 1986, p. 123.
- ³⁶ N. Oikonomides, *Les listes de preaseance byzantines des IXe et Xe siecles*, p. 308.
- ³⁷ V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin*, Paris, 1963, Vol. V/1, № 108; A.-K. Wassiliou-Seibt, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden*, Wien, 2011, Vol. 1, № 39.
- ³⁸ *Ипатьевская летопись* [Hypatian Chronicle], стб. 27; *The Pověst' vremennykh lēt: An Interlinear Collation and Paradosis*, ed. D. Ostrowski, Vol. 1, p. 213.
- ³⁹ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, p. 310.49-50.
- ⁴⁰ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, pp. 79.9–80.7.
- ⁴¹ О. Алфьоров, *Печатки Київської митрополії XI-XIV ст.: клір та інституції. Каталог колекції Музею Шереметьєвих* [Seals of the metropolitanate of Kyiv: clergy and institutions. Catalogue of the Sheremet'ev Museum collection]. Київ, 2021, с. 24–27.
- ⁴² *Ипатьевская летопись* [Hypatian Chronicle], стб. 171.
- ⁴³ *Ипатьевская летопись* [Laurentian Chronicle], стб. 23–24, 35.
- ⁴⁴ Symeonis Magistri et Logothetae, *Chronicon*, ed. Staffan Wahlgren, Berlin, New York, 2006, pp. 27–28.
- ⁴⁵ Georgii Monachi dicti Hamartoli, *Chronicon*, ed. E. de Muralt, Санкт-Петербург, 1859.
- ⁴⁶ Про рукопис, див. Symeonis Magistri et Logothetae, *Chronicon*, ed. Staffan Wahlgren, p. 29.
- ⁴⁷ M. Raev, *The Russian-Byzantine Treaty of 971: Texts and Contexts*, pp. 120–122.
- ⁴⁸ M. Raev, *The Russian-Byzantine Treaty of 971: Texts and Contexts*, pp. 120–122.
- ⁴⁹ А. Шахматов, *Повесть временных лет и ее источники* [The Tale of Bygone Years and its sources], in: «Труды отдела древнерусской литературы», 1940, т. 4, с. 41–62; Т. Вілкул, *Літопис і хронограф. Студії з текстології домонгольського київського літописання*, Київ, 2015, с. 112–138, де й детальна бібліографія питання.
- ⁵⁰ В. Истрин, *Книги временныя и образне Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем древнерусском переводе*. Текст, исследование, словарь. Петроград, 1920, т. 2.
- ⁵¹ Т. Вілкул, *Літопис і хронограф. Студії з текстології домонгольського київського літописання* [Chronicle and chronograph. Studies on the pre-Mongol Kyiv's chronicles], Київ, 2015, с. 170–179.
- ⁵² M. Raev, *The Russian-Byzantine Treaty of 971: Texts and Contexts*, pp. 120–122.
- ⁵³ В. Истрин, *Книги временныя и образне Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем древнерусском переводе*. Текст, исследование, словарь [Chronicle of George Amartol in the ancient Slavic-Russian translation. Text, studies, vocabulary]. Петроград, 1920, т. 2; Симеона Метафраста и Логофета Списание мира от бытия и летописи собран от различных летописец [Symeon Metaphrast and Logothetes, Spisaniye mira ot bytiya i letovnik sobran ot razlichnykh letopisets] изд. подг. В. Срезневский. Санкт-Петербург, 1905.
- ⁵⁴ Т. Анисимова, *Хроника Георгия Амартола в древнерусских списках XIV–XVII вв.* [Chronicle of George Amartol in the Old Rus' manuscripts of the XIV-XVII centuries], Москва, 2009, с. 28–40.
- ⁵⁵ C. Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)*, Oxford, 2005, p. 76.
- ⁵⁶ О. Творогов, *Паралипомен Зонары: Текст и комментарий* [Paralipomena from Zonara: Text and commentary], in: «Летописи и хроники: Новые исследования», 2010, с. 3–101.
- ⁵⁷ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, pp. 20–29; А. Каждан, *Из истории византийской хронографии X в. 2: Источники Льва Диакона и Скилицы для истории третьей четверти X столетия* [From the history of Byzantine chronography of the 10th century. 2: Sources of Leo the Deacon and Skylitzes for the history of the third quarter of the 10th century], in: «Византийский временник», 1961, т. 20 (45), с. 106–128.

- ⁵⁸ А. Шахматов, *Повесть временных лет и ее источники* [The Tale of Bygone Years and its sources], с. 41–62; Т. Вілкул, *Літопис і хронограф. Студії з текстології домонгольського київського літописання* [Chronicle and chronograph. Studies on the pre-Mongol Kyiv's chronicles], с. 112–138.
- ⁵⁹ Детальніше про лакуни в знаннях літописців про поїздку княгині Ольги див. мою роботу, О. Филипчук, *Studia Byzantino-Rossica*, с. 306–386.
- ⁶⁰ *Ипатьевская летопись*, стб. 59.
- ⁶¹ М. Raev, *The Russian-Byzantine treaty of 971: Theophilos and Sveneld*, p. 339.
- ⁶² М. Raev, *The Russian-Byzantine treaty of 971: Theophilos and Sveneld*, p. 339.
- ⁶³ *Ипатьевская летопись* [Hypation Chronicle], стб. 42, 43, 62.
- ⁶⁴ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, p. 135.4-8; 138.1-4; 144.18-21.
- ⁶⁵ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, p. 296.51-56; 301.10-12.
- ⁶⁶ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, p. 144.18-21.
- ⁶⁷ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, p. 301.10-12.
- ⁶⁸ G. Schramm, *Altrußlands Anfang: Historische Schlüsse aus Namen, Wörtern und Texten zum 9. und 10. Jahrhundert*, Freiburg, 2002, p. 472.
- ⁶⁹ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, p. 144.18-21.
- ⁷⁰ С. Николаев, *Этимология и сравнительная фонетика имен варяжских послов в Повести временных лет* [Etymology and comparative phonetics of the names of the Varangian ambassadors in the Tale of Bygone Years], in: «Вопросы ономастики», 2017, т. 14/2, с. 21, n. 16.
- ⁷¹ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, pp. 309–310.
- ⁷² Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, p. 309.
- ⁷³ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, p. 309.
- ⁷⁴ А. Каждан, *Из истории византийской хронографии X в. 2: Источники Льва Диакона и Скилицы для истории третьей четверти X столетия* [From the history of Byzantine chronography of the 10th century. 2: Sources of Leo the Deacon and Skylitzes for the history of the third quarter of the 10th century], с. 106–128; C. Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)*, Oxford, 2005, pp. 91–113; A. Kaldellis, The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda, in: «Byzantine and Modern Greek Studies», 2013, Vol. 37/1, pp. 35–52.
- ⁷⁵ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, pp. 430–433.

References

1. О. Алф'оров, *Печатки Кyyivs'koyi mytropoliyi KHI-KHIV st.: klir ta instytutsiyi. Kataloh kolektsiyi Muzeyu Sheremet'yevykh* [Seals of the metropolitanate of Kyiv: clergy and institutions. Catalogue of the Sheremet'ev Museum collection]. Kyiv, 2021.
2. Т. Анисимова, *Khronika Georgiya Amartola v drevnerusskikh spiskakh XIV–XVII vv.* [Chronicle of George Amartol in the Old Rus' manuscripts of the XIV–XVII centuries], Moscow, 2009.
3. J-C. Cheynet, C. Morisson, W. Seibt, *Les sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris 1991.
4. J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle.* (Archives de L'Orient Chretien) Paris, 1960.
5. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des ostromischen Reiches von 565-1453. I, Regesten von 565-1025*, Munich, Berlin 1924.
6. S. Franklin, *Writing, Society and Culture in Early Rus*, с. 950–1300, Cambridge, 2002.
7. О. Фyлпчук, *Studia Byzantino-Rossica*, Chernivtsi, 2013.
8. V. Grumel, *Titulature de Métropolitans Byzantins. I. Les métropolitans syncelles*, in: «Études byzantines», 1945, t.3, pp. 92–114.
9. C. Holmes, *Basil II and the Governance of Empire (976–1025)*, Oxford, 2005.
10. Ipatievskaia letopis [Hypation Chronicle], in: *Polnoe sobranie russkikh letopisei*, Moscow, 2001, T.2.
11. Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin, New York, 1973.
12. V. Istrin, *Knigi vremennyya i obrazne Georgiya mnikha. Khronika Georgiya Amartola v drevnem drevnerusskom perevode. Tekst, issledovanie, slovar'* [Chronicle of George Amartol in the ancient Slavic-Russian translation. Text, studies, vocabulary]. Petrograd, 1920.
13. Jordanov, *Pečat na Filotei, sinkel i mitropolit na Evhaita, rākovoditel na diplomatičeski misii v Bālgarija*, in: «Prinosi kām bālgarskata arheologija», Sofia, 1992, t. 1, pp. 120–125.
14. Jordanov, *Corpus of the Byzantine Seals from Bulgaria*, Sofia, 2006, Vol. I. № 30.1, Vol. III, № 1718.
15. А. Каждан, *Из истории византийской хронографии X в. 2: Источники Л'ва Диакона и Скилицы для истории трет'ей четверти X столетия* [From the history of Byzantine chronography of the 10th century. 2: Sources of Leo the

- Deacon and Skylitzes for the history of the third quarter of the 10th century], in: «Vizantiyskiy vremennik», 1961, t. 20 (45), s. 106–128.
16. A. Kaldellis, The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda, in: «Byzantine and Modern Greek Studies», 2013, Vol. 37/1, pp. 35–52.
 17. E. Kiapidou, Ἡ Σύνοψη Ἱστοριῶν τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη καὶ οἱ πηγές της (811–1057). Συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ ἱστοριογραφία κατὰ τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα, Athenes, 2010.
 18. S. Kisterev, Russko-grechskie peregovory 971 g. [Rus'-Greek negotiations in 971], in: «Ocherki feodal'noi Rossii», 2009, т. 13, с. 3–64.
 19. Lavrentevskaia letopis, in: Polnoe sobranie russkikh letopisei, Moscow, 2001, T.1.
 20. V. Laurent, Le Corpus des sceaux de l'empire byzantin, Paris, 1963, Vol. V/1.
 21. Leonis Diaconi Caloensis, Historiae Libri Decem, ed. C.B. Hase, Bonn, 1828.
 22. J. Malingoudi, *Ausführungen zu einigen Rechtsbestimmungen der russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jhds*, in: «Byzantinoslavica», 2005, Vol. 63, pp. 67–102.
 23. S. Mikucki, Etudes sur la diplomatie russe la plus ancienne (I), in: «Bulletin international de l'Academie polonaise des sciences et des lettres», Cracovie, 1953, t. 7. pp. 7–40.
 24. S. Nikolayev, Etimologiya i sravnitel'naya fonetika imen varyazhskikh poslov v Povesti vremennykh let [Etymology and comparative phonetics of the names of the Varangian ambassadors in the Tale of Bygone Years], in: «Voprosy onomastiki», 2017, т. 14/2, с. 7–54.
 25. N. Oikonomides, Les listes de preaseance byzantines des IXe et Xe siecles, Paris, 1972.
 26. The Povest' vremennykh let: An Interlinear Collation and Paradosis, ed. D. Ostrowski, 3 vols., Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts, vol. X/1-3, Cambridge Mass., 2003, Vol. 1.
 27. M. Raev, The Russian-Byzantine treaty of 971: Theophilos and Sveneld, in: *Revue des études byzantines*, 2006–2007, Vol. 64–65, pp. 329–340
 28. M. Raev, The Russian-Byzantine Treaty of 971: Texts and Contexts, in: *Annuaire de l'universite de Sofia "St. Kliment Ohridski" Centre de recherches slavo-byzantines "Ivan Dujčev"*, 2017, Vol. 99, pp. 113–128.
 29. A. Romenskii, Klyatva na zolote v dogovore Svyatoslava [The oath on gold in the treaty between Svjatoslav and John Tzimiskes], in: «Ruthenica», 2016 т. 13, с. 142–149.
 30. S. Runciman, The First Bulgarian Empire, London, 1930.
 31. A. Sakharov, Diplomatiia Sviatoslava [Diplomacy of Svjatoslav], Moscow, 1982.
 32. G. Schramm, Altrußlands Anfang: Historische Schlüsse aus Namen, Wörtern und Texten zum 9. und 10. Jahrhundert, Freiburg, 2002.
 33. A. Shakhmatov, Povest vremennykh let' i ee istochniki [The Tale of Bygone Years and its sources], in: «Trudy otdela drevnerusskoi literatury», 1940, t. 4, с. 9–150.
 34. Simeona Metafrasta i Logofeta Spisaniye mira ot bytiya i letovnik sobran ot razlichnykh letopisets [Symeon Metaphrast and Logothetes, Spisaniye mira ot bytiya i letovnik sobran ot razlichnykh letopisets], izd. podg. V. Sreznevskiy. Sankt-Peterburg, 1905.
 35. I. Sorlin, Les traites de Byzance avec la Russie au Xe siecle (II), in: «Cahiers du monde russe et sovietique», 1961, t. 2, p. 447–475.
 36. P. Speck, Byzantinische Bleisiegel in Berlin, Bonn, 1986.
 37. M. Suzumov, Ob istochnikakh L'va Dyakona y Skilitsy [On the sources of Leo the Diacon and John Scylitzes], in: «Vizantiiskoe obozrenie (Revue Byzantine)», 1916, t. 2, с. 106–166.
 38. Symeonis Magistri et Logothetae, Chronicon, ed. Staffan Wahlgren, Berlin, New York, 2006
 39. A. Tolochko, Ocherki nachal'noi Rusi [Essays on early Rus'], Kyiv, 2015.
 40. O. Tvorogov, Paralipomen Zonary: Tekst i kommentariy [*Paralipomena* from *Zonara: Text and commentary*], in: «Letopisi i khroniki: Novyye issledovaniya», 2010, s. 3–101.
 41. T. Vilkul, Litopys i khronohraf. Studiyy z tekstolohiyi domonhol's'koho kyyivs'koho litopysannya [Chronicle and chronograph. Studies on the pre-Mongol Kyiv's chronicles], Kyyiv, 2015.
 42. A. Vvedenskii, Dogovory Rusi s grekami X v.: Klyatva Svyatoslava Igorevicha. Problemy interpretacii vyrazheniya «koloti yako zoloto» [Rus'-Byzantine Treaties of the 10th century: problems of interpretation of the expression «koloti jako zoloto»], in: *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury*, 2006, т. LVII, pp. 916–926.
 43. A.-K. Wassiliou-Seibt, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden*, Wien, 2011, Vol. 1.